

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.4) «1793/1825» : 343.1 : 347.922
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.2.196>

Андрій Шевчук*

«КОНТРОЛЬОВАНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ»: РЕВІЗІЙНО-АПЕЛЯЦІЙНИЙ ПРОЦЕС У СУДАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1793–1825 рр.)

Анотація: Проаналізовано ревізійно-апеляційний процес у судах правобережних губерній в умовах політики «висування» новонабутих територій до імперського простору. За Речі Посполитої в умовах незалежності судової влади шляхетська корпорація отримувала можливість боротися за справедливість, за необхідності використовуючи механізм оскарження вироків. Після другого поділу нова імперська влада зберегла наявну судову систему, але з обов'язковим ревізуванням проваджень призначуваними чиновниками / адміністративними установами. Після конструювання станової судової системи в 1796 р. було запроваджено багаторівнева система контролю за «справедливістю», що за формального судочинства означало підтвердження вироку письмовими документами: показами свідків, довідками, матеріалами слідства тощо. В умовах імперської політики пошуку компромісу з елітами Павлом I та Олександром I було відновлено окремі елементи річпосполитських судових процедур, але збережено адміністрування та імперський ревізійно-апеляційний процес. В окремих випадках заради утвердження в регіоні влада «закривала очі» на окремі порушення у роботі судів, у тому числі й порушення ревізійно-апеляційного процесу.

Ключові слова: Річ Посполита, Російська імперія, Правобережна Україна, апеляція, ревізійно-апеляційний процес, справедливість, лояльність еліт

Загарбання Російською імперією правобережних територій Речі Посполитої неодмінно повинно було вплинути на сукупність засобів і методів здійснення політичної влади, змінити характер взаємовідносин нових підданих і держави. На зміну шляхетській демократії зі слабкою королівською владою, незалежною та розгалуженою судовою владою, базованою на багатовіковому статутівому праві, з інститутом адвокатури та апеляційною установою – Люблінським трибуналом, прийшла принципово інша влада – імперська, яка вимагали покори та підпорядкування, сплати податків і служби у війську. Верховна влада, спираючись на військову присутність, могла приступати до трансформацій у вигідному для себе напрямку і Катерина II розпочала конструювання адміністративних і судових органів згідно «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Локальна

* Шевчук Андрій Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>; e-mail: shevchuk.istor@gmail.com

шляхта змушена була погодитися, натомість містяни з ентузіазмом сприйняли нововведення, які давали їм можливість самостійно вирішувати окремі питання свого життя. Зміни на престолі призвели до пертурбації вектору імперської політики в регіоні: замість імперативної вона стала більш гнучкою, спрямованою на компроміс з елітами заради утвердження у прикордонному регіоні. Одним з елементів перемін стало відновлення окремих елементів річпосполитської судової традиції, але під контролем ревізійно-апеляційних губернських судових установ і Сенату. Проте яким був апеляційний процес у нових умовах: традиційним і знайомим для місцевого суспільства чи імперським і новим?

Метою даної статті є аналіз апеляційного-ревізійного процесу у судовій системі правобережних територій як елементу «вписування» новонабутого регіону до загальноімперського простору.

Історіографія питання здійснення ревізійно-апеляційного процесу в судах Правобережної України є доволі обмежена. У попередній праці автора¹ є окремі згадки про предмет дослідження, проте в силу поставлених завдань окремо не виділялася ця складова судового процесу. Аналізу потребує еволюція імперської політики зі встановлення термінів і процедури процесу оскарження судових рішень.

З іншого боку, апеляційно-ревізійний процес потрапив до поля зору дослідників історії права. Спробою осмислити основні аспекти функціонування судових структур на українських землях у складі Російської імперії стала монографія фахівців Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку»². Звертаючись до системи перегляду рішень шляхом апеляції та ревізії автори наголошують на добровільності першого й обов'язковості другого. Ухил у бік ревізійного порядку перегляду оцінюється як перетворення судової системи на «стійку адміністративну вертикаль», а недовіра до нижчих судів у процесі трансформації катерининського судоустрою зумовили прагнення верховної влади розглядати якомога більшу кількість справ Сенатом³. Зміни, запроваджені Павлом I, зводилися на Правобережжі до відновлення «польських судів»⁴. Долучилися фахівці Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України до видання спільного з Київським апеляційним судом науково-практичного щоквартального журналу «Судова апеляція»⁵, один з розділів якого називається «Теорія та історія апеляційного судочинства».

О. Скрябін виокремлює чотири історичні етапи зародження та розвитку інституту апеляції, вважаючи початком другого – запровадження Литовського статуту 1566 р. та пов'язуючи завершення із Статутом цивільного судочинства Російської імперії 1864 р. Автор переконаний, що на Правобережжі було «реанімовано польське судочинство», відсутня єдина судова система та судові функції виконували органи місцевої адміністрації та

¹ Шевчук А.В. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія. Житомир: Видавець Євенок О.О., 2022. 580 с.

² Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За ред. І. Усенка. Київ: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2014. 503 с.

³ Ibid. С. 188.

⁴ Ibid. С. 193.

⁵ Вийшло друком 57 номерів. Останнє число за 2019 р. URL: http://idpnan.org.ua/ua/vidavnicna_dijalnist/sudova_apeljacija.html

поліції⁶. А. Кубишкіна стверджує, що на землях Правобережної України до 1830 р. продовжувала діяти система польських судів⁷. Л. Ніколенко доводить, що апеляційний суд, що розглядав справу за апеляційною скаргою, переслідував «...дві мети: переконатися у правильній формі проведеного нижчим судом розгляду справи і упевнитися у справедливості та законності винесеного рішення, тобто фактично перевірялася правильність застосування норм процесуального і матеріального права». Дослідниця вважає, що апеляційний процес XVIII – середини XIX ст. був ревізійним і передача справи до вищого суду відбувалася не за скаргою, а за законом⁸. О. Борисова підкреслює, що указом від 31 грудня 1797 р. встановлювалися межі апеляційної ревізії: вищий суд повинен був виправляти недоліки у провадженні нижчого, але діяла заборона на доповнення справи новими доказами⁹.

До інкорпорації правобережних територій основним джерелом річпосполитської судової влади виступав III Литовський статут (Розділ 4). Суди першої інстанції у повітах виступали земський (для розгляду цивільних проваджень), гродський (кримінальні справи) та підкоморський (розмежування земельних володінь) суди. Апеляційною установою слугував трибунал. Суди не перебували під контролем адміністративної влади, судді були незалежними та перебували на своїх посадах безстроково, отримуючи гроші зі визначених законом відрахувань за послуги. Окремо необхідно згадати про інститут адвокатури, який давав можливість кваліфіковано відстоювати свою позицію в суді¹⁰. Судове засідання відбувалося у залі, де за столом знаходилося троє «судячих». За кілька метрів перед ними були перила. Повірений коротко усно повідомляв суть справи, обидві сторони проводили судові дебати. За наявності позивач і відповідач подавали письмові докази. Судді, розглянувши й обговоривши справу, одразу ж оголошували рішення та один з трьох – писар, одразу ж записував вирок до протоколу та видавав декрет. За день судді могли розглянути десять і більше справ¹¹. Про розвиток судової культури у тогочасному суспільстві свідчать спогади Є. Фелінської (1793-1859) із заувагою, що за Речі Посполитої прозорість у цивільних справах привчала молодь до вивчення права з дитинства. За її спостереженнями кожен шляхтич, маючи справи у суді, приходив туди з сином-підлітком, який таким чином знайомився з юриспруденцією¹².

Важливе місце у тогочасному судочинстві відводилося можливості апеляції для позивача та відповідача, що мало гарантувати справедливість¹³. Згідно III Литовського

⁶ Скрябін О.М. Історичні етапи розвитку апеляції в Україні та формування доказів в апеляційній інстанції // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2020. № 45. С. 4-7.

⁷ Кубишкіна А.О. Історико-правовий аспект виникнення та розвитку апеляційного оскарження судових рішень в Україні // Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 5. С. 30-33.

⁸ Ніколенко Л.М. Історичний розвиток апеляційного провадження у господарському судочинстві до 1917 р. // Часопис Київського університету права. 2011. № 3. С. 152-156.

⁹ Борисова Е.А. Апелляция, кассация, надзор по гражданским делам: учеб. пособие. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2016. С. 30.

¹⁰ Шевчук А. Повітові та головні суди Правобережної України (1797-1831 рр.): улаштування, кадровий склад, діяльність // Український історичний журнал. 2021. Число 4. С. 53.

¹¹ Батурич П. Записки // Голос минувшего (Москва). 1918. № 4-6 (апрель-июнь) С. 209-210.

¹² Felińska E. Pamiętniki z życia. Serya 2. T. II. Wilno, 1859. S. 301.

¹³ Для тогочасного соціуму встановлення справедливості не можна вважати «...істиною в сучасному розумінні: істиною вважали те, що було доведено в суді нерідко через клятви й присяги, дотримання певних ритуалів» (Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності... С. 113).

статуту заборонялося ображати суддів, а було визначено спеціальну формулу: «Панове судді, те рішення ваше вважаю я не відповідним закону, апелюю з тим до суду головного». Було заборонено виконувати рішення суду першої інстанції до розгляду провадження апеляційною установою (арт. 86 розд. 4)¹⁴.

Законодавець намагався боротися зі спробами затягнути справи шляхом заборони здійснювати оскарження у випадках: сторона видала відповідним чином оформлене письмове зобов'язання; потерпілому присудили маєток, людей або землю за позовом про відняття і порушення спокійного володіння; якщо в суді спростовано докази або відповідач зізнався у правопорушенні. Окремо заборонялося апелювати, якщо позов до суду було скасовано або сторона не з'явилася на рок (розгляд справи) (арт. 88)¹⁵. Для кожної апеляції було визначено «завитий рок». Якщо оскарження було відхилено апеляційною установою, то з позивача стягували штраф – 6 кіп грошей на користь відповідача та зобов'язували повернути спірне майно (арт. 89)¹⁶.

Окрема процедура стосувалася терміну апеляції: про намір подати апеляцію потрібно було оголосити одразу у присутності іншої сторони. При цьому заборонялося доповнювати позов додатковими даними. Якщо ж про апеляцію не було повідомлено одразу, то право втрачалося (арт. 90)¹⁷. У питаннях, пов'язаних з маєтком і стягненнями, встановлювався десятирічний термін позовної давності (арт. 91)¹⁸.

Важливим видається питання щодо кількості справ, які надходили на апеляцію. Н. Старченко, простежуючи ефективність судочинства на прикладі роботи Луцького гродського суду протягом 1598-1599 рр. підрахувала, що з 294 справ у 109 випадках (37%) провадження передавалися до вищої апеляційної установи – Люблінського трибуналу. Приводом могло бути не лише незадоволення судовим декретом, але й спроба перекваліфікувати характер правопорушень¹⁹.

Захоплення частини правобережних територій внаслідок другого поділу Речі Посполитої позначилося на системі судочинства. До створення адміністративних і судових структур згідно «Учреждений...» 1775 р., що відбулося у Брацлавському намісництві – 20 лютого 1796 р., у Подільському – 1 травня та Волинському²⁰ – 6 серпня 1796 р.²¹, було збережено річпосполитські структури першої інстанції. Судочинство відбувалося традиційним порядком, проте за наказом генерал-губернатора Т. Тутолміна на Волині всі вироки повинні були надходити на перевірку до спеціального чиновника. Таким чиновником став відомий мемуарист, надісланий із внутрішніх губерній колезький радник П. Батурін. Після відповідного опрацювання російський чиновник надавав вирок зі своїми

¹⁴ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 р.: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 181.

¹⁵ Ibid. С. 182.

¹⁶ Ibid. С. 182-183.

¹⁷ Ibid. С. 183.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Старченко Н.П. Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.) // Український історичний журнал. 2011. № 5. С. 4-27.

²⁰ Цього дня було відкрито Волинську палату кримінального суду із освяченням приміщення єпископом Варлаамом (Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. 16. Оп. 4. Спр. 48. Арк. 1.)

²¹ Григорьев В.А. Реформа местного управления при Екатерине II. Санкт-Петербург, 1910. С. 311-312.

пропозиціями на схвалення губернатору. Таке розпорядження було позитивно оцінене П. Батуриним, який уважав, що це давало можливість одній зі сторін сподіватися на реванш, адже «річпосполитські суди ніким не контролювалися»²². Фактично, місцевий адміністратор запровадив ревізійний процес для всіх без винятку проваджень, поставивши їх під контроль приїжджого чиновника, лише поверхово знайомого²³ з річпосполитською судовою процедурою, III Литовським статутом і сеймовими конституціями²⁴. Схожим чином Т. Тутолмін діяв і на Брацлавщині, наказавши 17 липня 1793 р. губернатору Ф. Бергману зібрати дані про стан справ у судах, особливу увагу приділяючи кримінальним провадженням у ґродських судах. Проте вже 23 липня, отримавши від губернатора для схвалення рішення судів, генерал-губернатор у різких висловах відмовився це робити, вказуючи на неприпустимість виносити вироки без імені Катерини II у заголовку. Одночасно визначалися наступні недоліки у кримінальному судочинстві: обвинувачення здійснювалося не згідно з доказами, а згідно суддівського рішення, відсутні екстракти з відповідних законів, які використовувалися при ухваленні вироку²⁵.

Одразу після запровадження «Учреждений...» 1775 р. місцеві адміністратори чітко визначили порядок діяльності Волинської палати кримінального суду. Генерал-губернатор Т. Тутолмін 14 серпня 1796 р. надіслав пропозицію (*радіше вважати вказівкою. – Авт.*) про необхідність регулярного звітування, вимагаючи:

- копії з отриманих іменних указів з докладною інформацією про виконання;
- два рази на місяць реєстр всіх отриманих документів із вищих органів влади із зазначенням детального змісту, резолюції та виконання;
- через кожних пів місяця відомість з детальним переліком і ходом розгляду поточних справ;
- надсилати генерал-губернатору меморії (повідомлення) у всіх справах²⁶.

При цьому станом на 21 серпня 1796 р. за два тижні до Палати надійшло 16 справ про кримінальні злочини та 14 пов'язаних зі вбивствами²⁷, які були вирішені судами першої інстанції за річпосполитською процедурою.

Згідно «Учреждений...» 1775 р. судова система правобережних губерній набула станового характеру: для дворянства було створено повітовий суд, для містян – магістрат або ратуша, для інших категорій вільного населення, передусім державних селян, – нижня розправа. До юрисдикції цих судів відносилися цивільні та кримінальні провадження, а також розмежування. Згідно річпосполитської судової процедури основна відповідальність за результативність судочинства покладалася на суддів першої інстанції, натомість у Російській імперії було запроваджено принцип обов'язкового ревізування кримінальних справ та апеляція для цивільних, що, на думку законодавця, в умовах формального судочинства повинно було гарантувати справедливість вироку. Згідно імперської судової

²² Батури П. Записки (продолжение) // Голос минувшего (Москва). 1918. № 7-9 (июль-сентябрь). С. 99.

²³ Зауважимо непересічність приїжджого чиновника, який за власною ініціативою відвідував судові засідання та вивчав річпосполитські закони. – Прим. авт.

²⁴ Батури П. Записки... С. 205.

²⁵ Материалы для истории Подольской губернии [Время генерал-губернатора М.Н. Кречетникова (1791-1793)]. Б. м., 1885. С. 309-310, 313-315.

²⁶ ДАЖО. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 50. Арк. 1-2.

²⁷ Ibid. Арк. 10зв.

традиції судили не людей, які захищалися в Речі Посполитій за допомогою адвокатів, а «папери» – вирок суду залежав від оформлення документів: показів свідків, матеріалів проведеного слідства, довідок про приналежність до міської громади для містян, екстрактів законів для підтвердження вироку тощо. Тому багато залежало від вправності секретаря, адже виявлення помилок загрожувало не лише поверненням справи із апеляційної установи, але й покаранням для посадовців, у тому числі штрафом.

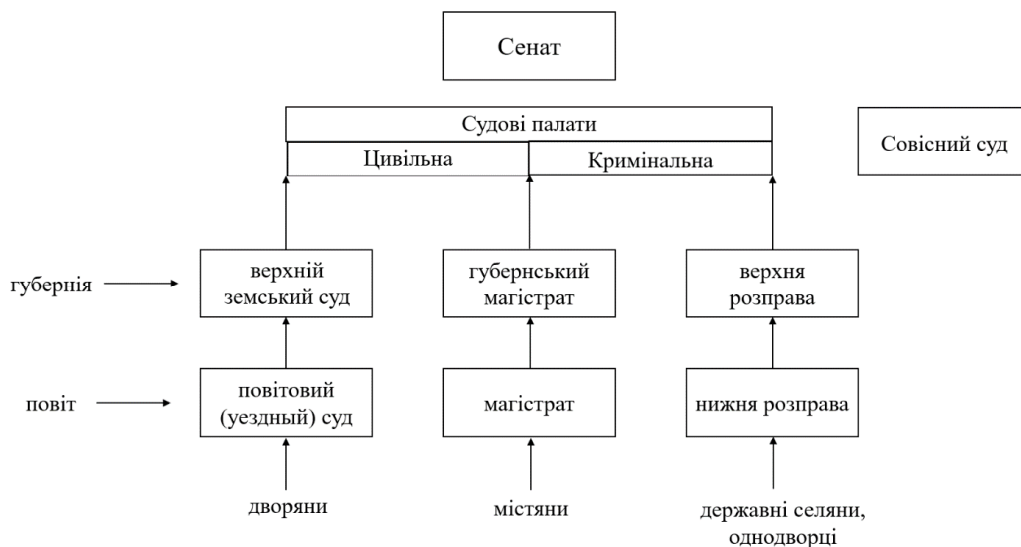

Рис. 1. Ревізіjno-апеляційний процес згідно
«Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р.

Процедура апеляції на рішення суду першої інстанції мала наступний вигляд (Рис. 1): справа надходила до наступної апеляційної установи, якщо незадоволений рішенням у тижневий термін самостійно або через стряпчого оголошував про свою незгоду, вносив грошову заставу у 25 руб. до повітового суду, засвідчував підписом свою впевненість у правоті. Законодавець потурбувався про вирішення фінансового питання: з одного боку, щоб не допустити безпідставних апеляцій було запроваджено заставу, яка у випадку програшу позивача залишалася суду першої інстанції (мала можливість використовувати відсотки від таких капіталів), з іншого, за відсутності коштів на заставу позивачу для перенесення справи достатньо було підтвердити це самостійно чи письмово через стряпчого. Якщо вартість справи була нижчою за 25 руб., то заборонялося апелювати. За умови виконання необхідних процедур суд першої інстанції самостійно повідомляв апеляційну установу та надсилав справу. Окремо було передбачено, що якщо обвинувачений скоїв дрібний кримінальний злочин, то повітовий суд мав право визначати остаточне покарання, виконання якого покладалося на нижній земський суд або городничого. Якщо ж злочин передбачав смертну кару, позбавлення честі (втрату

дворянства) чи тілесні покарання, то вимагалось відповідним чином оформлену справу із пропозицією про покарання та підсудного обов'язково передати до наступної інстанції²⁸.

Апеляція на рішення суду другої інстанції у загальних рисах повторювала процес оскарження рішення повітового суду / магістрату / нижньої розправи. Відмінності полягали у збільшенні застави до 100 руб., заборонялася апеляція, якщо вартість справи не перевищувала цю ж суму та надавалася можливість штрафувати за безпідставність позову на суму 25 руб. з наступною передачею коштів на утримання шкіль за місцем проживання позивача. Проте суди другої інстанції не мали вирішального слова у кримінальному судочинстві, адже наказувалося всі кримінальні справи, не приступаючи до їх виконання, хоча й зі своїм вироким, надсилати на ревізію до палати кримінального суду²⁹.

Наступною ланкою в апеляційному процесі стали палати кримінального та цивільного судів. Завданням першого з них було остаточне встановлення вини, що в умовах формального судочинства означало дотримання порядку в документах. Після цього вирок надсилався на схвалення губернатору. Цивільне судочинство також зводилося до перевірки документів, проте надавалася можливість оскарження до Сенату. Для цього необхідно було сплатити до палати 200 руб. застави, які у випадку програшу передавалися до приказу громадської опіки. Щоб забезпечити найвищу апеляційну установу від дрібязкових справ вартість провадження було підвищено до 500 руб.³⁰

Прихід до влади Павла I призвів до зміни імперської політики в прикордонному регіоні з чисельною шляхтою. Передусім правобережні губернії були віднесені до категорії на «особливих правах і привілеях»³¹. Теоретичне відновлення окремих елементів річпосполитської судової процедури було зафіксовано у штатах 31 грудня 1796 р.³² У судочинстві було повернуто чинність III Литовського статуту та сеймових конституцій, поверталася польська мова, безстроковість перебування суддів на посадах (змінене на трирічне Олександром I). У повітах було створено судову систему гібридного типу, яка містила в собі як імперські елементи, так і річпосполитські. Частково поновлювалася спеціалізація судів через створення традиційного підкоморського суду, але без кримінального гродського. Натомість було збережено «уездный» суд, перейменований на польський манер «повітовим», який став всестановим для мешканців повіту зі скасуванням нижньої розправи. Зазначимо порівняно невелику кількість кримінальних справ у повітових судах. У Кам'янецькому повітовому суді (*необхідно враховувати статус міста як центру губернії – Авт.*) протягом Свято-Михайлівської каденції у грудні 1797 р. було розглянуто чотири провадження, наступного року протягом березня і червня – також по чотири справи, у липні 6 справ, у вересні-листопаді – 11³³. Станова система була збережена лише для містян (купців і міщан) у формі магістратів та ратуш. Було ліквідовано губернські суди другого рівня (Рис. 2), а палати кримінального та цивільного судів були об'єднані у

²⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. 1. Т. 20 (1775-1780). Санкт-Петербург, 1830. № 14392.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibid. Т. 24 (6 ноября 1796-1797). Санкт-Петербург, 1830. № 17634.

³² Ibid. Т. 44: Ч. 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715-1800). Санкт-Петербург, 1830. С. 396-397.

³³ Державний архів Хмельницької області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1-3зв., 4зв.-23, 26-32.

губернську ревізійно-апеляційну установу – головний суд, очолюваний місцевою елітою з присутністю чиновників від корони та зі збереженням поділу на кримінальний та цивільний департаменти.

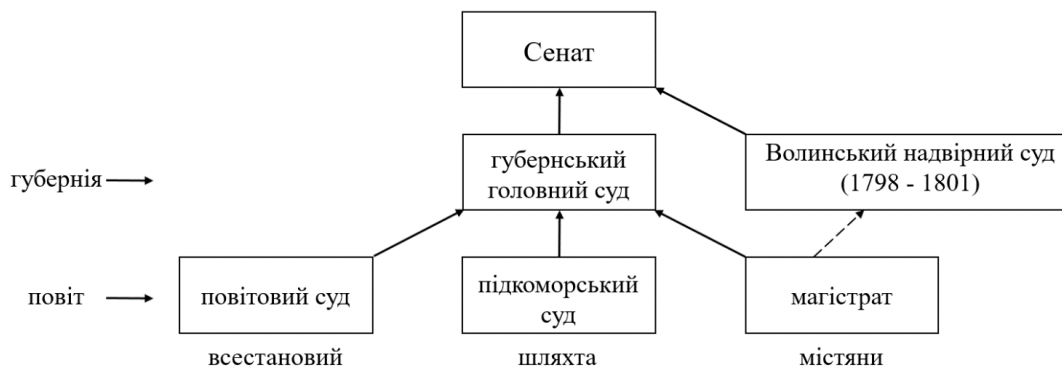

Рис. 2. Ревізійно-апеляційний процес за правління Павла I та Олександра I

Важлива роль відводилася апеляційному процесу. На переконання верховної влади справедливість можна було встановити винятково через формальне судочинство із залученням повітчиків (слідчих), секретарів, які розумілися в законах, протоколістів. Але як тоді бути з річпосполитською традицією? Вирішення цього завдання було покладено на місцевого адміністратора, управляючого Мінською, Волинською та Подільською губерніями, генерала від інфантерії О. Беклешова. Чиновник опинився у складній ситуації, адже потрібно було врахувати прагнення імператора все тримати під контролем і бажання локального нобілітету зберегти вплив і владу в регіоні. Фактично новостворена судова система була компромісною, адже було відновлено частину атрибутів, які допомагали місцевій шляхті «зберегти обличчя» перед іншими станами: вибори посадовців зі свого середовища, польська мова, річпосполитська законодавча база, інститут адвокатури, можливість самостійно вирішувати свої земельні питання. Проте суди першої інстанції підпорядковувалися головному суду та губернському правлінню, їхня робота унормовувалася та контролювалася через новостворену вертикаль «секретар-канцеляристи», яка призначалася і контролювалася губернським правлінням³⁴.

Визначення порядку подання апеляцій на колишніх річпосполитських територіях не було новим. Після першого поділу у Східній Білорусі були спроби поєднати наявну судову систему з імперським судочинством. П. Жукович зазначав, що апеляційною установою виступала губернська канцелярія³⁵. 1781 р. Сенат розглядав справу за рапортом губернського прокурора Полоцького намісництва Менделєєва про встановлення апеляційних термінів. Одна зі сторін подала апеляцію через 1 рік 10 місяців, що порушувало указ 30 липня 1762 р. про встановлення річного терміну. Проте 8 травня 1773 р.

³⁴ Шевчук А.В. Вказ. праця. С. 93-110, 159-182, 273-306.

³⁵ Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. 1914. Новая серия. Ч. 49. [№ 2]. Февраль. С. 275.

сенатським указом оголошено, що судові розгляди між жителями інкорпорованих територій повинні здійснюватися на «польському праві та мові». Відповідно, у палаті цивільного суду виникли розбіжності з приводу термінів, адже прокурор наполягав на використанні «імперського» річного терміну. Сенат визнав правоту прокурора і наказав встановити річний термін подання апеляції, посилаючись, парадоксально, на III Литовський статут, де в арт. 54 розд. 4 зазначалося, що «...якщо в Статуті буде чогось не вистачати, то суд... (має судити)... по совісті...». Тому й було визначено, що у Статуті є прогалина (!), а тому повинні діяти імперські укази³⁶. Особливістю цієї ситуації є те, що у Полоцькій губернії адміністративні та судові установи згідно «Учреждений...» 1775 р. були відкриті у травні 1778 р.³⁷, а у Могилевській – у червні цього ж року³⁸, тобто відбувалося поєднання імперських адміністративно-судових структур з річпосполитським правом.

Варто звернути увагу на обережність імперської політики на інкорпорованих територіях Речі Посполитої. Після третього поділу на литовських землях до запровадження «Учреждений...» 1775 р. було створено Верховне Литовське правління. В іменному указі генерал-прокурору 18 липня 1795 р. наказувалося до запровадження імперських установ всі судові справи з правління передавати до Третього департаменту Сенату, де розглядалися усі провадження із захоплених земель Речі Посполитої³⁹. Впадає у вічі, що апеляційною установою перехідного періоду була адміністративна установа – правління, отже було порушено принцип незалежності річпосполитської судової системи.

Прихід до влади Павла I призвів до проведення реформ у судочинстві. Ключову роль у конструюванні нової судової системи відіграв сенатський указ від 11 вересня 1797 р. Визначивши питання використання польської мови у судах першої інстанції та головному суді, було здійснено рецепцію з «Учреждений...» 1775 р., що всі кримінальні провадження, де покаранням були смертна кара, позбавлення честі та тілесні покарання, в обов'язковому порядку повинні були надходити до кримінального департаменту головного суду, чого не було за статутним правом. Наголошувалося, що всі документи (матеріали слідства, допитів і т.д.) разом з екстрактом (випискою) відповідних законів і своєю пропозицією про покарання разом з обвинуваченим надсилалися до вищої інстанції. Вимога оформлення документів стосувалася і цивільних проваджень, які надходили по апеляції до цивільного департаменту. За необхідності подальшого руху справи до Сенату вимагалось укладати короткий екстракт з обов'язковим перекладом польською мовою. Проте навіть Сенат не зміг визначитися з переносними коштами: дотримуватися річпосполитської традиції чи «Учреждений...» 1775 р. і наказав визначитися своєму Першому департаменту⁴⁰.

Вже за вісім днів Сенатом було надано роз'яснення стосовно термінів для апеляції та підписання незгоди з вироком у Мінській, Волинській і Подільській губерніях. Враховуючи статус губерній на «особливих правах і привілеях» наказувалося для судів першої інстанції (повітових і підкоморських судів, магістратів) залишити їх за статутним правом, хоча й без зазначення терміну.

³⁶ ПСЗ РИ. Собр. 1. Т. 21 (1781–1783). Санкт-Петербург, 1830. № 15293.

³⁷ Ibid. Т. 20 (1775–1780). Санкт-Петербург, 1830. № 14762.

³⁸ Ibid. № 14774.

³⁹ Ibid. Т. 23 (1789 – 6 ноября 1796). Санкт-Петербург, 1830. № 17359.

⁴⁰ Ibid. Т. 24 (6 ноября 1796 – 1797). Санкт-Петербург, 1830. № 18135.

Для «новостворених» головних судів апеляційний процес визначався указом 17 серпня 1797 р.⁴¹ Згідно нової процедури до головного суду повісткою через нижній земський суд чи городничого викликалися обидві сторони процесу для вислуховування рішення суду. Після підписання вироку сторона мала місячний термін для подання апеляції. За відсутності учасника процесу в місті необхідно було друкувати виклик у газеті й очікувати чотири місяці. Якщо протягом цього терміну сторона не з'явиться, то, не очікуючи апеляції, необхідно було приступати до виконання вироку. Стороні, яка пропустила чотиримісячний термін надавалася можливість перенести справу до Сенату протягом року. Якщо ж учасник процесу перебував за кордоном з армією чи у службових справах, то встановлювався дворічний термін для апеляції⁴². 22 листопада 1797 р. на Київську губернію, з огляду на територіальні зміни, було поширено річний термін апеляції для головного суду та шеститижневий для судів першої інстанції⁴³.

Відсутність чітко прописаної процедури апеляцій створювало труднощі для повітових судів. Це викликало чергову спробу Сенату знайти вихід і поєднати зрозумілу для сенаторів імперську процедуру з вимогою Павла I дотримуватися статutowого права. Поштовхом до чергового з'ясування питання у 1800 р. став рапорт волинського губернатора О. Литвинова до генерал-прокурора за зверненням цивільного департаменту Волинського головного суду. Навіть чиновник змушений був визнати справедливість позиції судової інстанції, адже в одних указах вказувалося, що апеляційний процес у судах першої інстанції здійснюється згідно III Литовського статуту і сеймових конституцій, а з головного суду до Сенату згідно вищезгаданого указу 17 серпня 1797 р. В іншому розпорядженні було визначено необхідність здійснювати апеляційний процес згідно річпосполитської процедури (25 січня 1798 р.), без деталізації судів. Своім рішенням Сенат підтвердив шеститижневий термін для апеляції в повітових судах, а за відсутності позову протягом цього часу втрачалося право на оскарження. Головному суду наказувалося вирішувати справу за «російським обрядом», з викликом обох сторін для подання документів. Якщо відповідач не з'являвся, то наказувалося головному суду діяти згідно річпосполитської процедури і застосовувати «контумаційний декрет» (*очевидно, до допущена помилка, а мова йшла про кондеманту – грошовий штраф за неявку до суду. – Авт.*). Якщо вартість справи перевищувала 500 руб, то допускалося перенесення справи до Сенату. «Контроль за справедливістю» з боку влади надавав можливість незадоволеним вироком у тих справах, які не підлягали апеляції, подавати скарги на повітові суди до головного суду, а на головні – до Сенату. Регламентувалася діяльність компромісарських судів, чиї рішення дозволялося оскаржувати в головному суді, який повинен був розглянути провадження згідно статutowого права. Якщо головний суд визнавав вирок компромісарського суду вірним, то заборонялася подальша апеляція до Сенату, але дозволялося подавати скаргу, хоча здійснювалося виконання вироку. Якщо ж скарга виявлялася справедливою, то рішення компромісарського суду не виконували. Такий порядок апеляційного процесу було поширено на Західні губернії⁴⁴.

⁴¹ Ibid. № 18147.

⁴² Ibid. № 18097.

⁴³ Ibid. № 18252.

⁴⁴ Ibid. Т. 26 (1800-1801). Санкт-Петербург, 1830. № 19487.

Зі скасуванням Волинського надвірного суду (1798-1801 рр.), під апеляцією якого перебували магістрати і ратуші⁴⁵, апеляційна система була уніфікована та єдиною апеляційною установою для повітових і підкоморських судів, магістратів і ратуш виступали департаменти губернського головного суду⁴⁶.

Окремий сюжет було присвячено спробам кріпаків звільнитися з кріпацтва. Чи не єдиним способом отримати волю було доведення в суді належності до категорії вільного населення (чиншовики, пилипони тощо) та помилковість запису по ревізії до категорії власницьких селян. Проте досягнути цього було надзвичайно складно⁴⁷. Верховна влада намагалася перешкоджати процесам закріпачення вільного населення, не в останню чергу через дотримання законності. Згідно судової процедури вимагалася обов'язкова присутність при розгляді провадження у повітовому суді (розгляд цих справ підлягав юрисдикції повітового суду – цивільного департаменту головного суду, адже кріпаки були приватною власністю) повітового стряпчого. Навіть при програві селянами справи документи неодмінно передавалися до цивільного департаменту, де вже контролював хід справи губернський прокурор. Саме він мав повноваження представити провадження на розгляд Сенату.

Контроль з боку місцевих адміністраторів обтяжував місцевих поміщиків, які вишукували способи швидкого вирішення проблеми. Одним з таких обхідних маневрів стало використання утвореного головним судом комісарського суду з депутатів, обраних обома сторонами. 1805 р. Сенат розглядав справу жителів містечка Березниця, які здійснили спробу звільнитися з-під влади Чацького. Комісарський суд відмовив і селяни не подали у шеститижневий термін апеляцію, після чого поміщик звернувся до Волинського головного суду узаконити рішення з відмовою кріпакам, адже згідно сеймової конституції 1784 р. рішення комісарського суду були рівноцінними декретам судових установ. Натомість губернський прокурор подав протест до міністра юстиції, який виніс питання на розгляд Сенату. Вища судова установа встановила, що комісарський суд зобов'язаний був оголосити рішення не селянам, а повітовому стряпчому або губернському прокурору, на яких владою покладено обов'язок захищати селян. Ситуація ускладнювалася фактом хвороби і смерті стряпчого. Тому наказувалося головному суду приступити до розгляду справи. У схожих випадках, приймаючи до уваги можливість поміщиків впливати на селян протягом шеститижневого терміну, було встановлено річний термін на подання апеляції, як і в решті внутрішніх губерній⁴⁸.

Проте теоретичні аспекти врегулювання ревізійно-апеляційних процесів, нав'язаними владою, ще слід було реалізувати судовим органам. Аналіз діловодної інформації з архівних установ дозволяє виокремити проблеми, з якими зіштовхувалися суди. Передусім це встановлення контролю за документообігом і виконавською дисципліною. 31 липня 1798 р. з Подільського губернського правління було розіслано указ до судів першої інстанції з вимогою виконувати всі вказівки верховної влади та місцевих

⁴⁵ Варто згадати, що Волинський надвірний суд, очолюваний О.Кршижанівським, регулярно вступав у конфлікти з волинським губернатором П. Гревсом. При цьому останній навіть вказував, що установа мала право розглядати справи у порядку апеляції, а не виступати судом першої інстанції (ДАЖО. Ф. 23. Оп. 1д. Спр. 2. Арк. 87).

⁴⁶ ПСЗ РИ. Собр. 1. Т. 26 (1800-1801). Санкт-Петербург, 1830. № 20096; ДАЖО. Ф. 23. Оп. 1д. Спр. 1. Арк. 45.

⁴⁷ Шевчук А.В. Вказ. праця. С. 344-345.

⁴⁸ ПСЗ РИ. Собр. 1. Т. 26 (1800-1801). Санкт-Петербург, 1830. № 21974.

адміністраторів. погрожуючи штрафами, усуненням від посад і навіть віддання обвинуваченого до суду кримінального департаменту Подільського головного суду⁴⁹. Верховна влада вимагала 1800 р. надсилати справи по апеляції до Сенату неодмінно з перекладом екстракту і необхідними документами⁵⁰. 1802 р. у цивільному департаменті Київського головного суду розгорівся гучний скандал. Київський губернський прокурор Гудима у своєму рапорті генерал-прокурору звинуватив посадовців у тому, що вони не виконали два сенатських укази з вимогою про відсилку двох справ до Третього департаменту Сенату. Зацікавившись, чому справи «зависли», чиновник з'ясував, що всі справи здійснювалися польською мовою, не укладалися належні екстракти «по-російськи». Російською проводили лише поточне листування та велося дві книги («сеостенціонар» і «для суспензованих протоколів»), де коротко записувалася суть справ. Тобто справи не надходили до Сенату через відсутність перекладу з польської на російську.

Проте відповідь Сенату виявилася неочікуваною для прокурора, адже для верховної влади головним було дотримання фінансової дисципліни у частині сплати платежів (купчі, контракти тощо) й укладання документів на гербових бланках, а не мова судочинства. Навіть київський цивільний губернатор М. Короб'їн був задоволений перебігом справ у цивільному департаменті. На підтвердження він наводив аргумент, що ніхто не скаржився на роботу суду і навіть «мало хто був незадоволений його рішеннями»⁵¹. 6 січня 1804 р. Радомишльський магістрат отримав указ з Київського губернського правління, що за розпорядженням Третього департаменту Сенату вимагалася всі без винятку слідчі справи, навіть за відсутності покарання, в обов'язковому порядку вносилися на ревізію до цивільного губернатора⁵².

На ревізію з повітових судів і магістратів надходили всі справи, пов'язані зі смертю з відповідними екстрактами, показами свідків і довідками лікарів. Протягом одного засідання у кримінальному департаменті Волинського головного суду 24 лютого 1811 р. було розглянуто дев'ять справ з різних судів: від апоплексичного удару померло троє (з них один священник помер під час служби), повісилися – двоє (чоловік був кульгавий на одну ногу та зламав іншу; жінка), по одному провадженню – потопельник (п'яний без слідів насильства), від лихоманки, «внутрішньої хвороби», випадково застрелився⁵³. При цьому покарання за вбивство були жорстокими: Старокостянтинівський повітовий суд надіслав на ревізію провадження про вбивство 22-річним селянином С. Мазуровим селянки Парасковії. Під час слідства з'ясувалося, що обвинувачений пив у корчмі, потім взяв палицю і забив першу, яка трапилася на шляху, жінку до смерті. На своє виправдання він пояснював, що нічого не пам'ятав. Враховуючи, що вбивство було ненавмисним, суд присудив покарати 50 ударами канчуками та заслати до Сибіру на поселення. Якщо у підсудного виявиться майно, то наказувалося згідно конституцій 1496 і 1539 рр. стягнути з нього 120 гривень нав'язки (штрафу) на користь родичів померлої, рахуючи кожну згідно указу 19 липня 1800 р. по 24 коп. сріблом⁵⁴.

⁴⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 1582. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 98.

⁵⁰ ДАЖО. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 7. Арк. 7-7зв.

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 535. Арк. 2-2зв., 3зв., 6-6зв.; Шевчук А.В. Вказ. праця. С. 165.

⁵² Ibid. Ф. 793. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

⁵³ ДАЖО. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 56. Арк. 226.

⁵⁴ Ibid. Арк. 81, 83зв.

Місцеві адміністратори намагалися контролювати апеляційний процес, борючись проти порушення юрисдикційності справи. 1800 р. військовий губернатор Кам'янця-Подільського граф І.Гудович запитував цивільний департамент Волинського головного суду: на якій підставі він приступив до розгляду провадження між шляхтичами В. Свидницьким та А. Трипольським? Сановник вказував, що декрет у цій справі прийнятий кримінальним департаментом і схвалений Сенатом, а судова інстанція порішила існуючий порядок⁵⁵. Ще одним способом контролю була вимога постійного звітування про вирішені та не вирішені провадження. Одним із перших розпоряджень нового військового губернатора Кам'янця-Подільського А. Розенберга стала вимога подати відомості про хід справ, зазначивши причини невирішення, і надалі надавати такі відомості щомісячно. Тому Волинський головний суд вимагав від повітових судів і магістратів щомісячного звітування⁵⁶.

Частою була судова тяганина зі справами, переданими на ревізію. 1821 р. радзивилівська митниця своїм рапортом до кримінального департаменту Волинського головного суду запитувала про хід провадження 1814 р. про незаконний прогін через кордон 14 коней. Оскільки справа перейшла до тимчасового департаменту, то й рапорт переадресували до цієї установи⁵⁷. 5 лютого 1819 р. цивільний департамент Київського головного суду розглядав звернення цивільного губернатора за скаргою поміщиці Ф. Загурської (уродженої Бекерської) про затягування виконання сенатського указу від 14 лютого 1818 р. до цього суду. Наказувалося негайно виділити половину маєтку її батька – стольника Бекерського. Суд наказував Тарашанському нижньому земському суду здійснити необхідні дії протягом тижня, адже це вирішено повітовим і головним судами та підтверджено Сенатом. Врешті, на місце було надіслано київського суддю Кучинського, який і провів розподіл маєтку⁵⁸.

Традиційним було звертання до головного суду зі скаргами на суди першої інстанції за перешкоджання у поданні апеляції. У відомості про невирішені справи цивільним департаментом Київського головного суду (6 липня – 23 жовтня 1797 р.) із 40 проваджень зазначено три – за заважання повітовими судами у поданні апеляції та ще сім – зі скаргами на роботу повітових судів⁵⁹. 2 липня 1821 р. кримінальний департамент Волинського головного суду отримав сенатський указ із зауваженнями про порушення судовими установами правил при переносі справ по апеляції до Сенату⁶⁰.

Важливим було питання з апеляційними коштами. При перенесенні цивільного провадження з магістрату до Волинського надвірного суду 1799 р. вимагалися апеляційні кошти (25 руб.) та «підписання справи для апеляції». Після оголошення рішення у справі грека купця Х. Дімули Могилів[-Подільським] магістратом про присвоєння та незаконний продаж будинку Трофімова позивач просив надати йому і повіреному шляхтичу А. Токарському матеріали справи для ознайомлення. Проте магістрат передав провадження

⁵⁵ Ibid. Спр. 7. Арк. 28.

⁵⁶ Ibid. Арк. 46-46зв.

⁵⁷ Ibid. Спр. 110. Арк. 3.

⁵⁸ ЦДДАК України. Ф. 484. Оп. 2. Спр. 145. Арк. 25, 34.

⁵⁹ Ibid. Ф. 484. Оп. 5. Спр. 5. Арк. 16-17зв.

⁶⁰ ДАЖО. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 11.

до Волинського надвірного суду не в порядку апеляції, а на ревізію⁶¹. Оскаржуючи рішення Волинського надвірного суду 1799 р. повірений графа Ржевуського Ф. де Шульц відправив справу до Сенату, сплативши апеляційних 200 руб. Предметом розборок стало звільнення міщан м-ка Миляновичі з-під кріпосної залежності завдяки старанням повіреного шляхтича А. Токарського⁶².

1804 р. питання про апеляційні кошти, які згідно «Учреждений...» 1775 р. перебували у губернських апеляційних установах, стало предметом розгляду трьох перших департаментів Сенату. Малоросійський генерал-губернатор князь О. Куракін звернувся з клопотанням до Сенату, щоб гроші зберігалися не в судовій установі, а одразу передавалися до приказу громадської опіки і та використовувала їх під відсотки. Сенат знайшов слушною цю пропозицію, наказавши у випадку виграшу справи позивачем, під загрозою покарання, одразу ж повертати йому кошти. За відсутності у приказі необхідних коштів повернення потрібно було здійснювати з відсотками за період неповернення⁶³. Можна стверджувати про незначну кількість справ, які надходили у порядку апеляції до Сенату. У червні 1810 р. до цивільного департаменту Волинського головного суду надійшло зібраних «митних» 537 руб. (за оформлення кріпостей при купівлі маєтків – 306 руб. 45 коп.), з них – 24 руб. апеляційних⁶⁴. У червні 1820 р. 1 241 руб. 17 коп. (за оформлення кріпостей при купівлі маєтків – 1 048 руб. тощо), з них – 120 руб. апеляційних⁶⁵.

Отже, підведемо *підсумки*. Інкorporація правобережних територій вплинула на всі сторони життя соціуму, у тому числі й на перебіг судових процедур з апеляційним процесом. Саме за допомогою механізму оскарження рішень судів першої інстанції до Люблінського трибуналу шляхетська корпорація Речі Посполитої отримувала можливість боротися за «справедливість», що в тогочасних умовах полягало в доведенні у суді своєї правоти. Апеляційною установою для земських, гродських і підкоморських судів виступав Люблінський трибунал, а бажання оскаржити рішення було добровільним і обмежувалося, в окремих випадках, річним терміном. Після другого поділу Речі Посполитої було запроваджено перехідний період: збережені річпосполитські судові установи з обов'язковим ревізійним процесом з боку коронних чиновників / адміністративних установ.

Після конструювання в 1796 р. адміністративних і станових судових органів згідно «Учреждений...» 1775 р. для кримінальних проваджень обов'язковим став ревізійний процес, а для цивільних – добровільність з фінансовою заставою, «впевненістю у правоті» та обмеженнями у вартості справи. Багаторівнева система оскарження рішень судів першої інстанції повинна була гарантувати в умовах формального судочинства іншу «справедливість». Встановлення істини повинно було підтверджуватися матеріалами слідства, довідками і посиланнями на відповідні закони. Павло I та Олександр I, заради утвердження у складному в соціоетнічному плані прикордонному регіоні, здійснювали політику компромісу з місцевими елітами.

Однією з її складових стало відновлення окремих судових структур, інституту

⁶¹ Ibid. Ф. 23. Оп. 1д. Спр. 11. Арк. 24, 88.

⁶² Ibid. Спр. 14. Арк. 159, 169, 231.

⁶³ ЦДІАК України. Ф. 793. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 169-169зв.

⁶⁴ ДАЖО. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 211. Арк. 1.

⁶⁵ Ibid. Спр. 235. Арк. 1.

адвокатури, польської мови, чинності III Литовського статуту та сеймових конституцій. Проте було запроваджено підпорядкованість судів першої інстанції губернським головним судам і губернським правлінням. Було збережено ревізійно-апеляційний процес згідно імперської процедури, що давало можливість здійснювати контроль за перебігом справ, а отже впливати на справедливість. Діловодна документація дозволяє визначити, що для верховної влади та місцевих адміністраторів на етапі імперської політики здобуття лояльності важливою була соціальна стабільність. Тому вони згодні були «закривати очі» на окремі порушення у діяльності судів, акцентуючи увагу на вирішенні фінансових питань. Виконання з боку судових структур основних вимог щодо ревізійно-апеляційного процесу переконувало владу у лояльності локального суспільства.

Andrii Shevchuk

“Controlled Justice”: Revision and Appeal Process in the Courts of Right-Bank Ukraine (1793-1825)

Abstract: The article analyzes the revision and appeal process in the courts of the Right-Bank Ukraine's provinces in the context of the policy of “pushing” the newly acquired territories into the imperial space. Under the Polish-Lithuanian Commonwealth, in the conditions of judicial independence, the noble corporation was able to fight for justice, if necessary, using the mechanism of appealing against sentences to the Lublin Tribunal. After the second partition, the new imperial government retained the existing judicial system, but with mandatory revising of proceedings by appointed officials/administrative institutions.

After the construction of the state judicial system in 1796, according to the 1775 “Institutions for the Administration of the Provinces of the All-Russian Empire”, a multi-level system of control over “justice” was introduced, which in the context of formal proceedings meant confirmation of the verdict by written documents: witness testimony, certificates, investigation materials, etc. All criminal proceedings were mandatorily submitted to higher courts for review, while civil proceedings were voluntary. In the context of the imperial policy of seeking a compromise with the elites, Paul I and Alexander I restored certain elements of the Rzeczpospolita judicial procedures, but preserved the administration and the imperial revision and appeal process. In some cases, for the sake of establishing themselves in the region, the authorities “turned a blind eye” to certain violations in the work of the courts, including violations of the revision and appeal process.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian Empire, Right-Bank Ukraine, appeal, revision and appeal process, justice, loyalty of elites